



Галина Білавич,
кандидат педагогічних наук, доцент,
ДВНЗ «Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника»
(м. Івано-Франківськ)

Galina Bilavych,
candidate of pedagogical science, associate professor,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk)

УДК 372.8
ББК 74.04

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ У ГІРСЬКИХ РАЙОНАХ КАРПАТ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

FEATURES OF FORMING OF ECONOMIC CULTURE OF UKRAINIANS ARE IN MOUNTAIN DISTRICTS OF CARPATHIANS IN BEGINNING OF XX CENTURY

У статті розкрито особливості формування господарської культури дітей і дорослих на Гуцульщині на початку ХХ сторіччя, пов'язані з природно-кліматичними, соціально-історичними та культурно-освітніми умовами розвитку краю. Показано роль у цьому процесі українських громадських інституцій.

Ключові слова: господарська культура, Гуцульщина, просвітництво, українські громадські товариства.

This article deals with peculiarities of the economic culture of children and adults in Hutsul region in the early twentieth century, associated with climatic, social, historical, cultural and educational conditions of the region. The role of this process in Ukrainian public institutions.

Keywords: economic culture, Hutsul region, education, Ukrainian civil society.

В статье раскрыты особенности формирования хозяйственной культуры детей и взрослых на Гуцульщине в начале ХХ века, на которые имели влияние природно-климатические, социально-исторические та культурно-просветительские условия развития края. Показана роль в этом процессе украинских общественных организаций.

Ключевые слова: хозяйственная культура, Гуцульщина, просветительство, украинские общественные организации.

Актуальність дослідження спричинена низкою специфічних етнокультурних, етнекономічних, етнекологічних особливостей життєдіяльності гуцулів. Більшість горян займаються сільським господарством на власних приватизованих землях, використовуючи зазвичай знання, здобуті в радянській загальноосвітній школі, чи досвід діяльності в колгоспах, вони зазвичай постали перед проблемами ведення господарства за складних гірських умов, які доводиться розв'язувати самотужки. Отож організація та ведення домашнього господарства на аматорському рівні, наслідком чого є занепад тваринництва, зокрема вівчарства, полонинського господарства, відсутність належних наукових знань у ділянці сільського господарства, що іноді завдає непоправної екологічної шкоди гірським ландшафтам, низький економічний рівень господарювання горян та важкі умови праці, що спричинили небажання працювати певної частини молодого покоління у власному домашньому господарстві, зумовлюють проблему актуалізації використання досвіду традиційного народного господарства гуцулів. Вагомі напрацювання в цій ділянці мають українські громадські товариства та інституції, які за міжвоєнних років ХХ ст. займалися масовим просвітництвом гуцулів, налагодили систему сільськогосподарської освіти дітей і дорослих та дбали про підвищення господарської культури українців.

Перший досвід цього вже є. Так, на Івано-Франківщині нині починають відроджувати «сільськогосподарську автентіку» під егідою асоціації органічного хліборобства «Великий карпатський бренд — «Чиста флора», яка взялася за створення шкіл з успішного господарювання на землі», завдання яких — «відтворення давніх галицьких традицій вирощування сільськогосподарської продукції і збуту її через садівничі, молочарські, рільничі товариства й кооперативи». Очільник асоціації Михайло Стів'юк бачить першочерговим завданням розвиток садівництва, вирощування передовсім автентичних сортів яблунь, груш, слив. Планується створення «Школи мармуляди», де громадських активістів навчатимуть як давніх, так і новітніх методів переробки фруктів та ягід на джеми й повидла. Перспективною ділянкою бачать і розвиток традиційного молочарства на Гуцульщині — провідної сільськогосподарської галузі господарства регіону [6]. Тому досвід українських громадських товариств, які діяли в краї наприкінці ХІХ — на початку ХХ сторіччя, у ділянці формування господарської культури горян видається актуальним та потрібним.



Аналіз останніх досліджень і публікацій. Етнокультурний розвиток Гуцульщини досліджуваного нами періоду за різних часів вивчала низка вчених: П.Арсенич, В.Гнатюк, Г.Горинь, В.Грабовецький, М.Домашевський, І.Зеленчук, В.Клапчук, І.Крип'якевич, І.Кузич-Березовський, П.Сіреджук, С.Томашівський, І.Франко, П.Шкрібляк, В.Шухевич, ін. Важливе значення мають публікації, де проаналізовано становлення національної свідомості горян крізь призму діяльності культурно-освітніх та господарсько-економічних товариств у краї (П.Арсенич, Г.Білавич, Г.Горинь, А.Грицан, М.Гуйванюк, М.Дядюк, Г.Кожоляно, Б.Савчук, П.Сіреджук, Л.Тимчук, ін.). Однак порушена нами проблема не знайшла достатнього висвітлення у вітчизняній науці.

Мета статті – проаналізувати особливості формування господарської культури горян на початку ХХ сторіччя.

Виклад основного матеріалу. Формування господарської культури дітей і дорослих на Гуцульщині мало свої особливості, пов'язані насамперед із економічними, соціально-історичними, природно-кліматичними та культурно-освітніми умовами життєдіяльності людей. З одного боку, населення Гуцульщини потерпало від малоземелля, лихварства, зубожіння, хвороб, інших суспільних негараздів; не було відповідних навчальних закладів, дещо нижчим (порівняно з іншими регіонами Галичини) був культурно-освітній рівень мешканців краю.

З іншого боку, культурно-етнографічні умови Гуцульщини уможлилювали розвиток домашнього промислу; географічні, кліматичні, ґрунтові умови надавалися до налагодження промислового садівництва.

Тогочасні фахівці наголошували: гірський терен мав дуже бідний ґрунт; загалом по селах панував «недостаток усього»; села перенаселені [2, с.369]. Згідно з урядовою статистикою, найбільша густина в Галичині була саме на Станіславщині: 103 особи припадало на 100 га, на Коломийщині, до прикладу, - 108,4 осіб. Перед Першою світовою війною цю проблему частково розв'язала трудова еміграція до американського континенту та Європи. За даними, розмір господарств на Станіславщині був такий: від 0 до 2 га було 70,9%, від 2 до 5 га – 22 %, а від 5 до 20 – лише 6,3%. У гірській місцевості «відсоток бідаків» був ще більший. Отже, понад 80% господарств не могли бути ефективними, «самовистарчальними». А у гірських чи «бідних» селах (як, до прикладу, Акрешори чи Рунгури), цей відсоток сягав позначки 100 [2, с.369].

Як зазначає В.Дмитренко – повітовий агроном філії «Сільського господаря» у Коломії, випускник агрономічних студій у Празі, з огляду на те, що уряд не цікавився долею українського селянина, що село державною владою було кинуте напризволяще, доходило до межі зубожіння, що селянство загалом було малоземельне чи безземельне, що воно «окутане темрявою без ніякого доступу понять про культурне життя чи раціональне господарювання», коли селяни господарювали ще прадідівськими методами, доводиться дивуватися, як воно могло взагалі існувати. Тодішні українські громадські діячі підкреслювали «жахливо низький життєвий стандарт» селянина-гуцула, водночас наголошуючи на тому, що він «дуже здібний і талановитий», а «населення Гуцульщини було національно виховане, політично вироблене під командою «Батька Січи» д-ра К.Трильовського» [2, с.368-370]. Саме в самоорганізації українців, у самовідданій праці фахівців-«суспільних агрономів», у господарсько-економічному просвітництві та налагодженні системи фахової освіти вони вбачали шлях «вирвати нашого селянина з жахливих умовин побуту й праці». Великі завдання і сподівання покладали на перших піонерів суспільної агрономії, які мали насамперед працювати для економічного піднесення села, підвищення рівня господарювання селянина, навчання його раціональних методів ведення господарки, а також піднесення його загальної та побутової культури: «цей побут був жахливий не так із економічних домагань, як із культурної відсталості» [2, с.370].

З іншого боку, реальною загрозою була денационалізація українського населення за умов колонізаторської політики Польщі, уряд якої не тільки не поліпшував життя українців, а й усіляко обмежував їх права на громадське самоврядування і самоорганізацію, понад те, «свідомо руйнував село» через заборону діяльності осередків «Рідної школи», «Просвіти», «Сільського господаря», Союзу українок, інших вітчизняних інституцій. Натомість активно пропагував та всіляко стимулював працю польського сільськогосподарського товариства «Кулок рольничий», діяльність якого фінансував уряд, а також українське селянство у формі податку.

Іншою проблемою стало підвищення загального культурного рівня та господарської культури жіноцтва Гуцульщини. У цій ділянці суспільної праці активно діяли секції господинь, створені при товаристві «Сільський господар». Власне на жіноцтво очільники не тільки сільськогосподарського, а й інших громадських товариств покладали великі сподівання на поліпшення побуту гуцулів.

З огляду на означені вище чинники, що «загрожували гуцульському селові» на початку ХХ ст. у «пляні повного зубожіння і винародовлення», свою діяльність «Сільський господар» вирішив будувати в декількох напрямках. По-перше, при кожній повітовій філії запровадити посаду агронома, на якого покладали важливі функції піднесення рівня господарської культури мешканців краю. Окрім цього, саме цей фаховий працівник мав стати координатором агрономічної праці в повіті, консультантом для місцевих осередків, їхнім «дорадником», «учителем», керівником усіх господарських фахівців у повіті. Цей вектор діяльності тісно перегукується із наступним: ідеться про фахівців, яких необхідно навчити на спеціальних господарських курсах. Позаяк на теренах Гуцульщини не було жодної україномовної сільськогосподарської школи, юнаків і дівчат спрямувати на навчання до Коршева (Коломийщина), Милованого (Тлумаччина), Городенки, ін.

По-друге, слід було створити широку мережу осередків товариства – центрів господарського життя на Гуцульщині.



По-третє, необхідно було навчити селян раціонального, рентабельного ведення господарки, підвищити їх господарсько-економічний рівень. З огляду на те, що гуцули фактично, окрім продуктів домашнього господарювання, не мали жодних інших шляхів доходу, планувалося ефективно використати усталені віками умови їхньої життєдіяльності, а саме: розвивати «правильну господарку» в напрямі годівлі домашніх тварин, насамперед худоби, оскільки для цього були природні можливості – пасовиська та сіножаті у горян становили відповідно 13 та 17 % загальної ужиткової площі, та життєві побутові умови – молокопродукти та яйця були головним еквівалентом у товарно-грошових відносинах. У зв'язку із цим нагальною поставала проблема поліпшити расовість корів, коней, овець, курей, свиней, забезпечити необхідною кількістю кормів для домашніх тварин, навчитися правильно їх доглядати та годувати. Із цією метою треба було запровадити навчання контролерів молочності - фахівців, які уміли «запровадити на селі масову контролю ужитковості молочних корів та освідомити б і навчили господарів раціональної годівлі корів», а також «поліпшити стаї, придбати добрих розплідників, організувати секції охорони тварин, т.зв. Допомогові фонди на випадок загибелі худоби» [2, с.371].

Наступний вектор діяльності товариства спрямували на збільшення врожайності зернових. Для цього необхідно було поліпшити способи обробітку ґрунту (до слова, у гірському регіоні мало родючого), навчити мешканців краю ефективно використовувати органічні та штучні (хімічні) добрива, подбати про якісне насіння, яке адаптоване до гірських умов. Планувалося придбати і машинне устаткування для вирощування зернових культур.

По-четверте, зважаючи на природні умови, слід було спрямувати діяльність на розвиток «прибуткового» садівництва, городництва та пасічництва. Для цього вартувало влаштувати відповідні короткотермінові курси.

Убачаючи у вихованні «жінки-господині» ключову роль у піднесенні господарської, загальної та «побутової» культури, планувалося активізувати жіноцтво, залучати його до діяльності у секціях господинь при товаристві «Сільський господар» та праці в інших громадських культурно-просвітницьких організаціях.

Надаючи підтримку розвитку домашнього промислу, «Просвіта», «Сільський господар», окрім економічних завдань, слугувала збереженню та розвитку самобутнього гуцульського мистецтва, традицій і культури, керуючись засадою: «Організуймо те, що вміємо, виробляймо з того, що маємо» [1, с.115].

У Косові активно працювала повітова філія товариства «Сільський господар», завданнями якої стало піднесення господарської культури горян, просвітництво, сільськогосподарська освіта тощо. Велике значення очільники товариства надавали розвитку садівництва та городництва. Саме тут, на Косівщині, було започатковане промислове садівництво. Цю справу наприкінці 1920-х років налагодив інженер, агроном Антін Гнатовський. Його переведення на польські землі спричинило стагнацію садівництва на Гуцульщині, і лише в середині 1930-х років вдалося відновити попередні темпи та реалізувати плани в цій ділянці завдяки ініціативності та фаховим знанням очільника косівської філії «Сільського господаря» Юліана Винницького – педагога, «емиритованого управителя школи». Активізації праці сприяло і те, що було запрошено фахового агронома-садівника Мирослава Гнатюка. Маємо підстави стверджувати, що філія поширила свою діяльність на всю Гуцульщину: працювали гуртки в Жаб'ю, Криворівні, Ясенові, Річці, Соколівці, Старих Кутах, Химчині, Москалівці, Тюдіві, Старому Косові, Шешорах, Кобаках, Рожневі [4, с.507].

Поява агронома Мирослава Гнатюка активізувала таку ділянку праці філії, як садівництво. Цю ідею активно пропаягували через масове просвітництво (господарські реферати і наради) та короткотривалі курси із садівництва. Окрім того, при кожному з названих гуртків створили садівничо-городничі секції, які «дбали за поліпшення старих садів і про заложення нових». Упроваджувалися також нові знання із догляду за рослинами та деревами. Так, гуртки «Сільського господаря» сіл Старі Кути, Рожнів, Кобаки влаштували спеціальний «курс оприскування дерев хімікаліями». Для цього «для загального користування членів секцій» було придбано 11 оприскувачів та інший необхідний інвентар та устаткування для садівництва та городництва: «культиватори, сівники, секатори, пилки, ін.» [4, с.507]. Окрім цього, було закладено шкільки фруктових дерев у Старих Кутах, Кобаках, Тюдіві, де не тільки вирощували дерева, а й навчали «сіяння, піскування сіянців, очкування і щеплення дерев». Власне, із Кобак походить відомий у всій Галичині сорт яблук «кобацька синька». Як бачимо, ця діяльність «Сільського господаря» була спрямована на масове просвітництво та піднесення господарської культури гуцулів.

Сприятливі умови слугували розвитку пасічництва, яким опікувалася пасічницька секція, котру очолював Мирослав Войнаровський. Плідна праця товариства в цій ділянці мала немалі результати: насамперед не тільки об'єднала всіх пасічників краю, а й дбала про їхні професійні інтереси: клопоталася про придбання необхідного інвентарю, збут меду і воску.

Зважаючи на гірську місцевість Гуцульщини, очільники товариства прагнули використати будь-яку можливість, щоб поліпшити матеріальне становище гуцулів, піднести їхній рівень життя. Один із шляхів бачили в організації закупівлі та збуту «лісових продуктів» – грибів та різних ягід, зокрема малини, позаяк навіть за «примітивної сушки грибів чи витискуванні малинового соку» вони давали непоганий дохід горянам. Так, 1938 р. при філії було створено секцію переробки садовини та продуктів лісу. Для налагодження продуктивної діяльності в цій ділянці обладнали «складницю» (склад) та сушарню в господарських приміщеннях Народного дому Косова. Активно включилася в цей бізнес-проект шкільна молодь, яка зносила та звозила до Косова гриби та ягоди. Окрім цього центрального пункту збору продукції, планувалося організувати селами менші, у зв'язку із цим філія розіслала «пляни для малих сушарень до вибраних пунктів», яких було 12 [4, с.508]. Цікаво, що в них не тільки відбувався збут продукції, але й навчання молоді та дорослих: організували «курси сушення грибів і душення соку». Місцеву



продукцію привозили до косівської центральної сушарні, де її сортували, пакували і направляли на експорт. При філії теж влаштували курси «правильної сушки грибів та приготування з малинового соку сиропу».

Наскільки ефективною була праця товариства «Сільський господар» на Гуцульщині в цій ділянці, засвідчує той факт, що її діяльністю зацікавилася керівництво Центросоюзу та «Народної торгівлі» у Львові. Косівська філія «Сільського господаря» та Повітовий союз кооператив налагодили зв'язки із цими інституціями та підписали угоди про постачання сушених грибів. Ця справа успішно розвивалася, так що вже 1939 року за посередництва Центросоюзу місцеве населення постачало сушені гриби до Польщі (Катовиць) та Франції, а малиновий сік – здебільшого до Варшави. Про обсяги праці красномовно говорять такі факти: восени 1939 р. філія «Сільського господаря» та Повітовий союз кооператив заготовили для експортування грибів на суму близько 7000 зл. і близько 500 л малинового сиропу вартістю приблизно 2000 зл. [4, с.508]. З установами радянського режиму ця продукція перейшла у власність Держторгу, а «Сільський господар», як і всі українські громадські товариства та інституції, було ліквідоване.

Великого значення «Сільський господар» надавав розвитку вівчарства. Оскільки вівці, на відміну від інших домашніх тварин, відзначаються «усебічною ужитковістю» (вовна, шкіра, молокопродукти, м'ясо), пристосовані до різних кліматичних умов, невибагливі в їжі (вживають малопоживне сіно, соломку, бур'яни тощо), доволі витривалі щодо вологості чи спраги, долання великих маршрутів, їх масово вирощували в гірських регіонах, зокрема на Гуцульщині, де овець (здебільшого породи «цакель») використовували «на одягові та харчові потреби» (вовна, кожухові шкірки, м'ясо, молокопродукти: сир, бринза, будз, гулянка). Ці продукти були важливим джерелом не тільки виживання самої гуцульської родини, а й її доходів. Організованим збутом продукції вівчарства займалися українські громадські товариства та кооперативно-економічні інституції – «Сільський господар», Маслосоюз, Союз українських кооператив, позаяк горяни до цього часу збували свою продукцію стихійно та за низькими цінами. Насамперед «Сільський господар» організував гуцулів в секції годівельників овець при місцевих осередках товариства та закуповував від них надлишки продуктів харчування за належну ціну. Це мало вагоме значення не тільки в площині підвищення матеріального становища гуцулів, а й у плані усвідомлення потреби раціональної годівлі і вирощування овець. Це завдання, власне, й реалізовували секції годівлі овець при кружках (осередках) товариства, де діти й дорослі навчалися «раціонального плекання овець теоретично і практично» [3, с.170].

Другий вектор діяльності секцій охоплював навчання, спрямоване на підвищення рівня «кормової бази овець та належне використання гірських полонин». Цій ділянці праці надавали стратегічного значення, оскільки овечий «гній-обірник» відіграв велику роль на гірських теренах. Задля того, щоб полонини мали багату на поживу траву, товариство «Сільський господар» та Маслосоюз звернули особливу увагу на удобрення полининських земель. Фахівцями було проаналізовано наслідки кошарування овець на полонинах (перебування тварин на спеціально огороженій площі. – Г.Б.), виявлено, що через тривале перебування овець на одному місці воно ставало надмірно перегноєне. Відтак спробували переносити кошари через декілька днів з місця на місце. Тоді провели дослід, які показали, що на покинутих землях під кошарами рясно росли бур'яни, а трави вигарали. Було зроблено висновок: слід улаштовувати стаціонарні кошари-шопи, «у яких можна було б продукувати нормальний гній-обірник та збирати гноївку у відповідних стоках для погноєння полонин» [3, с.172].

Горяни з пересторогою поставилися до новітніх методів господарювання на полонинах, керуючись усталеними методами: «мій дід і прадід господарювали так», утім, побачивши ефективність нової методики, наочно упевнившись, що покинуті кошари покрилися запашними травами, а не бур'янами, запозичували її.

Такий характер праці, методи і форми господарського просвітництва були властиві й Хліборобському вишколу молоді, де гуртувалися юнаки і дівчата, які закінчили народну школу та працювали в домашніх господарствах своїх батьків.

Діяльність товариства в цій царині набула масштабних обсягів за доби німецької окупації. Із відновленням Хліборобської палати у Львові, «Сільського господаря», організацією Союзу годівельників овець передвоєнні плани щодо підвищення культури господарювання горян-вівчарів були втілені в життя за рахунок насамперед тісної співпраці згаданих інституцій та Маслосоюзу. Свого роду координатором дій виступив Микола Доберчак – фаховий агроном, громадський діяч. Важливим напрямом діяльності стало вирощування високопродуктивних порід овець. Для цього було здійснено наукові обстеження та оцінку, зокрема, «районізацію» порід овець, придбання високопродуктивних порід («меринос», «гольштин», «каракуль», ін.) із-за кордону, добір якісних розплідників баранів та створення кормової бази для тварин.

На особливу увагу заслугоує освітня діяльність товариства «Сільський господар», метою якої було підвищувати рівень господарської культури людей, знайомити їх із досягненнями науки, економіки, торгівлі, ведення домашнього господарства тощо. За німецької окупації краю очільники товариства виокремили цю ділянку праці. Зусиллями Євгена Храпливого та Йосипа Раковського вдалося відновити діяльність «Сільського господаря». Зокрема, його філія у Станіславові змінила назву на «Окружне Т-во «Сільський господар» у Станіславові», до її складу входила і косівська філія.

Ефективною формою масового господарсько-економічного просвітництва стало влаштування виставок, метою яких було «показати господарям, які цінні скарби ми маємо і до чого ми повинні прямувати». Таких виставок



у Станіславові було проведено три: відповідно 1941, 1942, 1943 рр. Як засвідчують джерела, перша з них була присвячена великій рогатій худобі «сіментальської раси», 400 корів, молодняка та бугаїв, які експонувалися 1941 р., створювали «у глядача... враження, що він на виставці в далекій Швейцарії – батьківщині сіментальської раси худоби» [5, с.462]. Окрім цієї породи, демонстрували місцеву «гуцулку», виведену і культивовану в горах, яка стала справжньою окрасою експозиції: «невеликі «гуцулки» вагою до 340 кг на виставці щоденно давали до 18 л молока». У такий спосіб пропагували вирощування саме цієї породи великої рогатої худоби, позаяк вона найбільше надавалася для побутування в суворих гірських районах та істотно поліпшувала поголів'я домашніх тварин. До слова, над цією проблемою активно працювали фахівці, зокрема Іван Остап'як – окружний інспектор годівлі сільськогосподарських тварин.

Важливу роль відводили вирощуванню чистокровної породи гуцульського коня «тарпана». Він, як зазначали авторитетні фахівці і критики, мав «правильну і характеристичну будову голови, грудей та ідеально збудовані ноги... сам по собі невеликий, але витривалий і на корм невибагливий... із тягарем на своїх крижах (бербениці) і верховинцем без особливих труднощів переходив гірські річки і потоки та майже непроходимими стежками мандрував в досить високі гори». Саме «гуцул» на виставці «мимоволі приковував око кожного глядача» [5, с.463]. Закономірно, що цим породам корів та коней товариство «Сільський господар» відводило велику увагу та опікувалося їх вирощуванням.

Такі виставки експонували і «дрібні» сільськогосподарські тварини (свині, кури, кролі, ін.), були представлені павільйони із «збіжжевими культурами, окоповими рослинами, овочами, яриною та медом». Виставлялися сільськогосподарські машини та знаряддя. Власникам найкращих експонатів «Оціночна комісія» вручала нагороди чи похвальні грамоти. Ця форма просвітництва викликала живий інтерес у людей та була дієвим засобом пропаганди та навчання «правильної», «поступової господарки».

Висновки. Таким чином, українські громадські інституції («Просвіта», «Сільський господар», УПТ «Рідна школа», Союз українок, Повітовий союз кооператив, Маслосоюз, Центросоюз та інші) вагомо спричинилися до піднесення рівня господарської культури горян. Формуванню економічного мислення та прилученню до агрокультурних знань також сприяла їхня агітаційна й просвітницька робота, якою було охоплено всю Гуцульщину. Господарсько-економічна діяльність вітчизняних організацій стала важливим чинником національної окремішності й внутрішньої консолідації українців під владою Австрії та Польщі, сприяла підвищенню добробуту і рівня життя гуцулів.

1. Білавич Г. Товариство «Рідна школа» 1881-1939 / Галина Білавич, Борис Савчук. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 203 с.
2. Дмитренко В. Філія т-ва «Сільський господар» у Коломії / Василь Дмитренко // Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові 1899-1944. – Нью-Йорк, 1970. – С.366-387.
3. Доберчак М. Вівчарство в Галичині на тлі праці т-ва «Сільський господар» у Львові / Микола Доберчак // Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові 1899-1944. – Нью-Йорк, 1970. – С.168-173.
4. Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові 1899-1944. – Нью-Йорк, 1970. – 600 с.
5. Остап'як І. Господарська діяльність філії т-ва «Сільський господар» у Станіславові / Іван Остап'як // Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові 1899-1944. – Нью-Йорк, 1970. – С.459-463.

